

Оқушылардың сөздік қорын арттыру әдістері

ЖАРИЯЛАНДЫ 22.04.2026	ТІРЕК СӨЗДЕР бастауыш сынып, билингвалды орта, лексика, Оқыту әдістемесі, полисемия, сөздік жұмыс, сөздік қор, сөздікпен жұмыс, сөзжасам, тіл дамыту	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/188318/
---------------------------------	--	---

ӘОЖ 373.3.016:81

Тұрар Мерей Досқалиқызы

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті
Шет тілдер факультеті 3 курс студенті*

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың сөздік қорын арттыру мәселесі мектептегі тілдік білім берудің өзекті бағыты ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында сөздік жұмыстың тек жаңа сөз үйретумен шектелмейтіні, оның мағынаны дәл түсіну, сөзді орынды қолдану, сөйлеу жағдаятына бейімдеу, мәтінмен байланыстыра игеру және белсенді қолданысқа көшіру сияқты бірнеше өзара сабақтас әрекеттен тұратыны көрсетіледі. Негізгі назар бастауыш және орта буындағы оқушы тілін дамытуға тиімді әдістерге аударылады: сөзжасамдық талдау, сөздікпен жұмыс, полисемиялық қатарларды меңгерту, түсіндірмелі мәтіндермен жұмыс, көркем мәтін және ауызша жаттығуларды ұштастыру, диагностикалық тәсілдер мен билингвалды орта ерекшелігін ескеру. Сондай-ақ сөздік қорды арттыру жұмысы жеке лексикалық бірліктерді жинақтау емес, оқушының ойлауын, мәтін түсінуін, өз ойын дәл жеткізуін және пәндік мазмұнды игеруін қамтамасыз ететін жүйе екені айқындалады. Мақалада ғылыми еңбектерді талдау негізінде сөздік қорды дамытудың теориялық және әдістемелік негіздері сараланып, оларды сабақ тәжірибесінде қолдану жолдары нақтыланады.

Кілт сөздер: сөздік қор, сөздік жұмыс, лексика, тіл дамыту, бастауыш сынып, сөзжасам, полисемия, сөздікпен жұмыс, билингвалды орта, оқыту әдістемесі.

Кіріспе

Оқушының сөздік қоры – оның тек тілдік дайындығын емес, ойлау өрісін, дүниені тану тәсілін, мәтінді қабылдау деңгейін және өз ойын жүйелі жеткізе алу қабілетін көрсететін басты көрсеткіштердің бірі. Мектеп тәжірибесінде үлгерімі төмен, мәтінді үстірт

түсінетін, ауызша жауабы жұтаң немесе жазба жұмысында сөз қайталауы көп оқушылар жиі кездеседі. Мұндай жағдайда мәселе көбіне грамматиканы білмеуде емес, сөздің мағыналық аясын, реңкін, тіркесу мүмкіндігін және қолданыс орнын толық игермегендікте жатады. Сондықтан сөздік қорды арттыру жұмысы қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарының, сондай-ақ басқа пәндердегі тілдік әрекеттің де ортақ міндетіне айналуы қажет.

Зерттеудің мақсаты - оқушылардың сөздік қорын арттырудың тиімді әдістерін ғылыми және әдістемелік тұрғыдан талдап, оларды оқу үдерісінде қолданудың жүйелі жолдарын көрсету. Зерттеу міндеттері сөздік қорды дамыту ұғымының мазмұнын нақтылау, соңғы жылдардағы ғылыми еңбектердегі негізгі әдістемелік ұстанымдарды саралау, сабақ үдерісіне енгізуге болатын нақты тәсілдерді жүйелеу және сөздік жұмыстың нәтижелілігін қамтамасыз ететін шарттарды айқындау болып табылады. Зерттеу нысаны - мектептегі тіл дамыту үдерісі. Зерттеу пәні - оқушылардың сөздік қорын арттыру әдістері мен оларды қолданудың педагогикалық тетіктері. Зерттеудің өзектілігі оқушы тілінің жұтаңдауы, мәтінмен жұмыс сапасының әркелкілігі, цифрлық және ауызекі коммуникация әсерінен сөз қолданысының қарапайымдануы сияқты құбылыстармен байланысты. Теориялық маңызы сөздік қорды арттыруды жекелеген жаттығулар жиынтығы емес, мағына, қолданыс және сөйлеу әрекеті бірлігінен тұратын тұтас әдістемелік жүйе ретінде қарастыруында. Практикалық маңызы мақалада ұсынылған тәсілдерді қазақ тілі, әдебиеттік оқу, орыс тілі және сыныптан тыс тіл дамыту жұмыстарында тікелей қолдануға болатындығында.

Зерттеу әдістері

Мақалада талдау, салыстыру, жүйелеу, түсіндіру әдістері қолданылды. Материал ретінде 2023-2024 жылдары жарық көрген қазақстандық және ресейлік авторлардың сөздік қорды дамыту, сөздікпен жұмыс, полисемиялық лексиканы меңгерту, бастауыш сыныптағы лексикографиялық дағдылар, сөзжасамдық ұялар және билингвалды ортадағы сөзді түсіну стратегиялары туралы еңбектері алынды. Іріктеу барысында зерттеулердің тақырыпқа тікелей қатыстылығы, жаңалығы және мектеп тәжірибесіне бейімдеуге келетін әдістемелік мазмұны ескерілді. Талдау әдебиеттер тізіміндегі ретпен жүргізілді.

Нәтижелер және талқылау

Оқушының сөздік қорын арттыруда сөздің ішкі құрылымын таныту ерекше нәтиже береді. Осы бағытта А.Х. Макоеваның сөзжасамдық ұялармен жұмыс туралы зерттеуі назар аударарлық. Автор бір түбірден тарайтын сөздерді шашыраңқы түрде емес, өзара мағыналық және тұлғалық байланыста көрсету оқушының жаңа сөзді жаттап алуын ғана емес, оны түсінуін жеңілдететінін дәлелдейді. Мақалада мұндай жұмыстың оқушыны сөз мағынасына үстірт қарамауға үйрететіні, түбір, жұрнақ, приставка, туынды

мағына арасындағы байланысты байқауға жетелейтіні көрсетілген. “Работа со словообразовательными гнёздами” сөздің жасалу жолын механикалық емес, саналы меңгертеді деген тұжырым осы әдістің мәнін нақты ашады [1, 52]. Бұл тәсілді қазақ тілі сабақтарына да еркін бейімдеуге болады. Мысалы, «жаз» сөзінен жаз, жазу, жазушы, жазба, жазылым, жазғыш тәрізді туынды сөздерді тізіп қана қоймай, олардың мағыналық жігін, сөйлемдегі қызметін, стильдік қолданысын салыстыру оқушының сөзге деген сезімталдығын арттырады. Осындай жұмыста жаңа сөз жеке дара үйретілмейді, ол тілдік отбасы ішінде игеріледі.

Лексикалық жұмысты қиын немесе сирек ұшырасатын сөздермен байланыстыру да маңызды. Л.А. Милованова мен Е.Е. Зенкова агнонимдер арқылы сөздік қорды байыту мәселесін қарастырып, оқушы мәтінде түсініксіз болып қалатын сөздермен арнайы жұмыс жүргізудің қажет екенін көрсетеді. Зерттеуде жаңа сөзді тек түсіндіріп қою жеткіліксіз екені, оны кезең-кезеңімен бекіту, жаттығу жүйесіне енгізу, мәтіндік ортада қайта кездестіру әлдеқайда нәтижелі екені байқалады. Авторлар сипаттағандай, “поэтапное закрепление новых слов” оқушы жадында сөздің орнығуына және оны белсенді қорға көшіруге жол ашады [2, 50]. Бұл ой мектеп тәжірибесінде өте өміршең. Мысалы, әдеби шығарманы өткенде балалар түсінбейтін көнерген, аймақтық немесе сирек қолданылатын сөздер кездеседі. Егер мұғалім оларды тек төменгі ескертпемен берсе, сөз тез ұмытылады. Ал сол сөзбен сөйлем құрату, синоним табу, суретпен сәйкестендіру, шағын диалогқа енгізу арқылы сөз оқушының пассив қорынан белсенді қорына қарай жылжи бастайды. Сөздік жұмыстың күші де осында: сөз оқушыға таныс болып қана қоймай, қолданысқа түседі.

Сөздік қорды арттырудың тағы бір өнімді жолы – көпмағыналы сөздерді жүйелі меңгерту. Б.А. Мұратованың полисемиялық лексиканы оқытуға арналған зерттеуінде сөз мағынасының бір ғана нұсқасын білу тілдік дамуға жеткіліксіз екені анық көрсетіледі. Автор көпмағыналылықпен жұмыс істеу оқушының сөйлеу мәдениетін, контексті түсіну қабілетін және сөзді жағдаятқа сай таңдауын жетілдіретінін жазады. Мақаладағы “пополнение словарного запаса учащихся” полисемияны игеру арқылы тереңдейді деген пікір [3, 61] сөздік жұмыстың сапалық жағын алға шығарады. Бұл тәсіл әсіресе қазақ тілі мен әдебиетінде өте қажет. Мәселен, «бас», «көз», «тіл», «жол», «ақ» сияқты сөздердің тура және ауыспалы мағыналарын салыстыру, әр мағынаға жеке контекст құрастыру, мақал-мәтел ішіндегі қызметін талдау оқушыны сөздің реңкін тануға үйретеді. Сонда ол сөзді тек атауыш бірлік ретінде емес, мағынасы құбылып отыратын тірі тілдік құрал ретінде қабылдайды. Мұндай жұмыс мәтін түсінуді де жақсартады, өйткені көп жағдайда оқушы мәтінді білмеген сөзден емес, таныс сөздің сол контекстегі өзгеше мағынасын аңғармағандықтан түсінбей қалады.

Бастауыш буында сөздік қорды байытудың берік жолдарының бірі – сөздікпен жұмыс істеу дағдысын ерте қалыптастыру. Г.Т. Сәдуақас, Г.Ж. Омарова және А.О. Абдыкадыров

ұсынған әдістемеді сөздіктерді пайдалану білігі жай техникалық машық емес, сөздік қоры дамыған оқушы моделіне бастайтын құрал ретінде түсіндіріледі. Авторлар сөздікті қолдана алатын бала түсінбеген сөзге селқос қарамайтынын, мағынаны өз бетімен табуға талпынатынын, тілдік дербестігі арта түсетінін нақтылайды. Зерттеуде “сөздікті қолдану білігі қалыптасу арқылы сөздік қоры дамыған” оқушы бейнесі ұсынылуы [4, 239] өте орынды. Мектеп тәжірибесінде бұл бағытқа әлі де жеткілікті көңіл бөлінбей келеді. Көп жағдайда сөздікті мұғалімнің өзі пайдаланады, ал оқушы дайын түсіндірмені қабылдаушы күйінде қалады. Шын мәнінде, 3-4-сыныптан бастап түсіндірме, орфографиялық, синонимдер сөздігімен қарапайым жұмыс істету сөзге деген жауапкершілікті арттырады. Мысалы, жаңа мәтінді оқығанда оқушылар белгісіз сөздерді өздері іріктеп, сөздік арқылы мағынасын анықтап, кейін сол сөзбен сөйлем не шағын мәтін құраса, лексикалық жұмыс әлдеқайда мағыналы сипат алады. Бұл жерде сөздік – қосымша құрал емес, таным әрекетінің бөлігі.

Сөздік қорды арттыру жұмысы міндетті түрде диагностикамен ұштасуы керек. Л.Е. Степанецтің бірінші сыныптағы инофон оқушылардың сөздік қоры көлемін анықтауға арналған еңбегі осы мәселенің әдістемелік жағын ашады. Автор сөздік қоры жеткіліксіз оқушының оқу үлгерімі төмендеуінің негізгі себептерінің бірі лексикалық тапшылық екенін көрсетіп, оны ерте анықтамайынша мақсатты көмек ұйымдастыру қиын болатынын дәлелдейді. Зерттеуде “недостаточный словарный запас является одним из основных источников школьной неуспеваемости” деген тұжырым [5, 1] сөздік жұмыстың маңызын ерекше айқындайды. Бұл ойды жалпы мектеп тәжірибесіне де таратуға болады. Кейде мұғалім оқушының жауабын қысқа немесе кедей деп бағалайды, бірақ оның нақты қай лексикалық топтардан қиналатынын анықтамайды. Ал қарапайым диагностикалық тапсырмалар – сурет бойынша атау, заттың белгісін айту, қимылды білдіретін сөздерді жинақтау, жалпылаушы сөз табу, тақырыптық топқа бөлу – сөздік қордың әлсіз тұстарын нақты көруге мүмкіндік береді. Диагностика болған жерде лексикалық жұмыс шамамен емес, дәл ұйымдастырылады. Әсіресе көптілді сыныптарда бұл өте қажет, өйткені кей бала сөзді мүлде білмеуі мүмкін, енді бірі сөзді түсінгенімен белсенді қолданбайды.

Билингвалды ортадағы сөзді қабылдау және түсіну стратегияларын зерттеген А.Д. Жақыпова, О.А. Аничченко, З.Г. Темірова еңбегі сөздік қорды арттырудың тағы бір қырын көрсетеді. Бұл зерттеуде Солтүстік Қазақстандағы балалардың орыс сөзін қалай түсінетіні, қандай стратегияға сүйенетіні, біртүлді және қостілді балалардың айырмашылығы талданған. Авторлар тілдік санадағы қозғалыс жас өскен сайын күрделене түсетінін, ал билингв балалар кейде сөздің ішкі формасын дәл тани алмай, дыбыстық ұқсастыққа немесе екі тілдегі жақын бірліктерге сүйенетінін көрсетеді. Мұндағы маңызды ой – сөзді үйрету тек түсіндірме берумен бітпейді, оқушының оны қалай қабылдап тұрғанын есепке алу қажет. Зерттеудегі “various comprehension strategies” қолданылатыны туралы қорытынды [6, 208] мұғалім үшін өте пайдалы

бағдар. Сабақта жаңа сөзді енгізгенде оның дыбысталуы, құрамдық бөліктері, ұқсас сөздермен шатасу мүмкіндігі, ана тіліндегі баламасы, контекстік тірегі қатар ескерілуі тиіс. Мысалы, қазақ және орыс тілінде қатар оқитын сыныпта кейбір сөздер мағынасы жақын болғанмен, қолданысы бөлек болуы мүмкін. Мұғалім мұндай жерлерді арнайы салыстырып, шатастыру нүктелерін алдын ала ашып отырса, сөздік жұмыс формальды емес, шын мәнінде дамытушы сипат алады.

Талданған еңбектерді жинақтай қарағанда, оқушылардың сөздік қорын арттыруда бірнеше ортақ қағида айқындалады. Ең алдымен, жаңа сөз оқшау бірлік ретінде емес, мағыналық ортада берілуі керек. Яғни сөз мәтіннен, жағдаяттан, тақырыптық топтан, туынды сөздер қатарынан, синонимдік немесе антонимдік байланыстан ажыратылып қалмауы тиіс. Екіншіден, сөздік жұмыс бір реттік әрекет болмауы керек. Сабақта таныстырылған сөз келесі тапсырмада қайталанып, үшінші кезеңде қолданысқа түсіп, кейін жазба не ауызша жұмыста қайта оралып отырғаны дұрыс. Үшіншіден, сөздік қорды арттыру тек тіл пәнінің міндеті емес. Дүниетану, жаратылыстану, тарих, математика сабақтарында да пәндік сөздікпен мақсатты жұмыс жүргізілсе, оқушының жалпы академиялық тілі күшейеді.

Практикада тиімді нәтиже беретін бірнеше тәсілді бөліп көрсетуге болады. Біріншісі – мәтінге дейінгі сөздік дайындау. Мұғалім мәтіндегі жаңа не қиын сөздерді алдын ала іріктеп, оларды сурет, қысқа жағдаят, тірек сөз немесе салыстыру арқылы таныстырады. Бұл мәтінді түсінуді жеңілдетеді. Екіншісі – сөзді контексте қайта қолдану. Жаңа сөзді анықтап берген соң бірден “осы сөзді пайдаланып сөйлем құра”, “қай жағдайда айтар едің?”, “қай сөзге жақын, қай сөзге қарама-қарсы?” деген тапсырмалар беру керек. Үшіншісі – сөзжасамдық байқау. Түбірлес сөздерді қатар беру арқылы оқушы бір сөзден бірнеше мағына өрбитінін көреді. Төртіншісі – шағын сөздік жүргізу. Әр оқушы өзіне жаңа болған сөздерді жазып, мағынасын, мысалын, кейде суретін не тіркесін қоса белгілеп отырса, бұл жеке лексикалық қоржын қалыптастырады. Бесіншісі – ауызша белсендіру. Сөздік жұмыс тек дәптерде қалып қоймауы тиіс, ол міндетті түрде әңгіме, пікір, сипаттау, мазмұндау, рөлдік ойын арқылы сөйлеуге шығуы қажет.

Көркем мәтінмен жұмыс бұл бағытта ерекше мүмкіндік береді. Өйткені әдеби мәтінде сөз тек атау ретінде емес, образ тудыратын құрал ретінде жұмсалады. Оқушы эпитет, теңеу, метафора, тұрақты тіркес, ауыспалы мағынамен бетпе-бет келгенде оның сөзге деген қабылдауы тереңдейді. Мысалы, бір ғана «суық» сөзін ауа райына, көзқарасқа, мінезге, үнге қатысты қолдануды салыстыру арқылы мұғалім сөздің реңктік мүмкіндігін көрсете алады. Сол сияқты мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштар да сөздік қорды байытудың табиғи алаңы бола алады. Мұнда сөз механикалық жатталмайды, ол ұлттық тілдік тәжірибемен бірге игеріледі.

Сөздік қорды арттыруда мұғалімнің тілі де шешуші рөл атқарады. Егер мұғалім сабақта үнемі бірсарынды, тар ауқымды сөз қолданса, оқушыдан бай тіл күту қиын.

Сондықтан мұғалім өзі де дәл, бейнелі, таза сөйлеуге ұмтылып, жаңа сөзді табиғи түрде сабақ тіліне енгізіп отыруы қажет. Сонымен қатар оқушы жауабын түзеткенде тек қатесін көрсету жеткіліксіз; оны байырақ айту нұсқасын ұсыну, сәтті сөз қолданысын атап өту, сөйлемді кеңейтуге итермелеу әлдеқайда пайдалы. Мәселен, бала “жақсы” деп қана жауап берсе, мұғалім “жақсы дегеннің орнына нақтырақ қалай айтамыз?” деп сұрап, “әсерлі”, “тартымды”, “нақты”, “ұтымды”, “орынды” тәрізді сөздерге жетелеуі керек. Мұндай микроқолдау күн сайын қайталанғанда сөздік қор біртіндеп сапалық тұрғыдан өседі.

Қорытынды

Оқушылардың сөздік қорын арттыру – мектептегі тілдік білім берудің өзегін құрайтын күрделі де үздіксіз жұмыс. Жүргізілген талдау сөздік қордың молаюы тек жаңа сөз санын көбейтумен өлшенбейтінін көрсетті. Негізгі мәселе – сөзді түсіну, ажырату, салыстыру, орынды қолдану және белсенді қорға көшіру. Осы тұрғыдан алғанда сөзжасамдық ұялармен жұмыс, агнонимдерді меңгерту, полисемиялық лексиканы талдау, сөздіктерді қолдану білігін қалыптастыру, диагностикалық тәсілдер және билингвалды орта ерекшелігін есепке алу өзара толықтыратын тиімді бағыттар болып табылады. Сөздік жұмыстың нәтижелі болуы оның жүйелілігіне, мәтінмен байланысына, оқушының жас ерекшелігіне және сөйлеу тәжірибесімен ұштасуына тәуелді. Демек, сөздік қорды арттыру әдістері сабақтың қосымша бөлігі емес, оқытудың мазмұнын тереңдететін және оқушының тілдік тұлға ретінде қалыптасуын қамтамасыз ететін негізгі тетік ретінде қарастырылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Макоева, А. Х. Работа со словообразовательными гнездами как метод достижения личностных результатов в обучении русскому языку // Поиск научных решений. – 2024. – № 4. – С. 52-62. – DOI: 10.61077/2949-4818-2024-4-52-62.*
2. *Милованова, Л. А., Зенкова, Е. Е. Обогащение словарного запаса младших школьников на уроках русского языка посредством агнонимов // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. – 2024. – № 2(62). – С. 50-59. – DOI: 10.52772/25420291_2024_2_50.*
3. *Муратова, Б. А. Обучение полисемической лексике учащихся на уроках русского языка // Статистика, учет и аудит. – 2024. – Т. 87, № 4. – С. 61-71. – DOI: 10.51579/1563-2415.2022-4.06.*
4. *Сәдуақас, Г. Т., Омарова, Г. Ж., Абдыкадыров, А. О. Бастауыш сынып оқушыларының сөздіктерді пайдалану білігін қалыптастырудың әдістемесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2023. – № 1(77). – С. 238-248. – DOI: 10.51889/1728-5496.2023.1.76.025.*

5. Степанец, Л. Е. Диагностика объема словарного запаса первоклассников-инофонов // *Непрерывное образование: XXI век.* – 2023. – Вып. 1(41). – С. 1-13. – DOI: 10.15393/j5.art.2023.8184.
6. Жақыпова, А. Д., Аничченко, О. А., Темірова, З. Г. *Strategies of comprehending motivated Russian vocabulary by monolingual and bilingual children of Northern Kazakhstan: an experimental study // Russian Language Studies.* – 2024. – Vol. 22, № 2. – P. 208-224. – DOI: 10.22363/2618-8163-2024-22-2-208-224.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.